

Marcin Jakubczyk
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5112-0315>
e-mail: marcin.jakubczyk@uj.edu.pl

Polskojęzyczna wersja gramatyki francuskiej François de Wailly'ego (1792) w świetle terminologii gramatycznej Onufrego Kopczyńskiego*

The Polish-language version of the French grammar book
by François de Wailly (1792) in light of Onufry Kopczyński's
grammatical terminology

Abstrakt

Stosując metody badań przyjęte w historii językoznawstwa, autor przedstawia polską terminologię gramatyczną zamieszczoną w gramatyce języka francuskiego François de Wailly'ego, przetłumaczonej na język polski przez Kajetana Kamińskiego. Dzieło zawiera materiał z zakresu fonetyki, ortografii, morfologii, składni i interpunkcji. W artykule omówiono około stu polskich terminów gramatycznych i na tej podstawie stwierdzono, że polska edycja dzieła de Wailly'ego przygotowana przez Kamińskiego stanowi nowoczesną gramatykę zawierającą najnowsze ówczesne polskie nazewnictwo gramatyczne skodyfikowane przez Onufrego Kopczyńskiego w *Gramatyce dla szkół narodowych* (1778–1785). Z tego dzieła przejął Kamiński większość terminów, jednak nie wszystkie. Artykuł jest pierwszą w literaturze przedmiotu analizą polskojęzycznej wersji gramatyki de Wailly'ego.

Słowa kluczowe: terminologia gramatyczna, historia gramatyk, historia językoznawstwa, język francuski, język polski

Abstract

Applying the research methodology used in the history of linguistics, the study presents a synthesis of Polish grammatical terminology included in the grammar book of French written by François de Wailly, translated into Polish by Kajetan Kamiński. The work covers the subject matter including phonetics, spelling, morphology, syntax, and punctuation. The article discusses approximately a hundred Polish grammatical terms,

* Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego *Słownik historyczny terminów gramatycznych online* (<https://shtg.uw.edu.pl/>). Projekt jest realizowany ze środków MNiSW w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (NPRH), umowa Nr 0101/NPRH6/H11/85/2018 z dnia 18.05.2018 r.

and on this basis a conclusion is drawn that the translation by Kamiński proves to be a modern grammar, containing the latest Polish grammatical nomenclature of the current time, codified by Onufry Kopczyński in *Gramatyka dla szkół narodowych* [‘Grammar book of Polish for national schools’] (1778–1785). This shows that Kamiński took most of the terms from Kopczyński’s work. The study is the first analysis of the Polish-language version of the grammar book by de Wailly in literature on linguistics.

Keywords: grammatical terminology, history of grammars, history of linguistics, the French language, the Polish language

1. Wprowadzenie

François de Wailly (1724–1801) opublikował w 1754 r. w Paryżu swoją gramatykę zatytułowaną *Grammaire française ou la manière dont les personnes polies et les bons auteurs ont coutume de parler et d’écrire*. Jest to gramatyka jednojęzyczna o charakterze dydaktycznym i preskryptywnym [Blanco, Bogacki 2014: 234]¹. Dzieło to, wielokrotnie we Francji wydawane, było znane również pod innymi tytułami: *Principes généraux et particuliers de la langue française...*², a także *Abrégé de la grammaire française...*³. Ostatnia z wymienionych wersji została przetłumaczona na język polski przez Kajetana Kamińskiego i po raz pierwszy ukazała się w Warszawie w 1792 r. jako *Abrégé de la grammaire française de M. de Wailly = Krótki zbiór gramatyki francuskiej Pana Wailly* [zob. *Krótki zbiór... 1792*]⁴. Przekład ten miał później w Polsce (do 1816 r.) blisko dziesięć reedycji (niniejszy artykuł został przygotowany na podstawie pierwszego wydania).

Kajetan Kamiński (1758–1842) był duchownym (zakon pijarów) i pedagogiem. Pełnił funkcję rektora pijarskiego Collegium Nobilium w Warszawie. Oprócz przekładu gramatyki de Wailly’ego wydał również własną gramatykę języka francuskiego dla Polaków pt. *Gramatyka albo pierwsze początki*

¹ Przepisy bibliograficzne w całym artykule zamieszczam w nawiasach kwadratowych. Z kolei w nawiasach okrągłych podaję francuskie ekwiwalenty omawianych terminów polskich.

² Posługuję się tu szóstą edycją o tym tytule [de Wailly 1770].

³ Korzystam z pierwszego wydania pod tym tytułem [de Wailly 1759].

⁴ Warszawska edycja ma zarówno tytuł francuski, jak i polski. Dalej posługuję się skróconym tytułem: *Krótki zbiór...* W całym artykule stosuję uwspółcześioną ortografię francuską oraz polską. Zachowuję jednakże sposoby zapisu zawarte w omawianym dziele (interpunkcja; wielkie i małe litery; kursywa i antykwa), zgodnie z konwencją przyjętą w *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* [SHTG]. Wszystkie tłumaczenia na język polski niezamieszczone w *Krótkim zbiorze...* pochodzą ode mnie.

języka francuskiego, powstała na użytek szkolny⁵. Był także autorem m.in. gramatyki niemieckiej przeznaczonej dla Polaków⁶.

W dwujęzycznym *Krótkim zbiorze...*, którym zajmę się w tym artykule, równoległe do tekstu francuskiego (podanego na stronach parzystych) zamieszczany jest przekład na język polski (na stronach nieparzystych). Dzieło liczy ponad 450 stron, zawiera materiał poświęcony francuskiej fonetyce, ortografii, morfologii, składni i interpunkcji. Najobszerniej zostały tu opracowane zagadnienia z zakresu składni (ponad 180 stron) oraz morfologii. Mimo rozbudowanej części składniowej największą liczbę terminów gramatycznych, jak wynika z moich obliczeń, należy przypisać morfologii. *Krótki zbiór...* został poprzedzony przedmową (zredagowaną tylko po francusku), w której Kamiński wyjaśnia m.in. cel swojej pracy, a także sposób, w jaki przygotował przekład gramatyki de Wailly'ego:

L'auteur de cet abrégé [de Wailly] a travaillé pour les Français : mon dessein a été de travailler pour les Polonais. J'ai dû par conséquent retrancher de cet ouvrage des détails qui ne pouvaient être utiles qu'aux Français, et y ajouter des observations et des remarques sur les points où les Polonais commettent les plus souvent des fautes (...). J'y ai fait en outre quelques transpositions (...). Ces retranchements, ces additions et transpositions ne changent rien néanmoins à la nature même de l'ouvrage (...) [s. IV–V]⁷.

Podkreśla on ponadto, że owe „przeróbki” wprowadził po to, aby jego przekład był zgodny z „gramatyką narodową” [s. V]; chodzi tu oczywiście o *Gramatykę dla szkół narodowych*, publikowaną w latach 1778–1785 przez Onufrego Kopyczyńskiego⁸. Gramatyk ten położył, jak pisze Wanda Decyk-Zięba, „wielkie zasługi dla kodyfikacji i normalizacji polskiej terminologii gramatycznej (...),

⁵ Korzystam tu z najwcześniejszego z faktycznie dostępnych wydań, które ukazało się w 1802 r. jako „edycja druga powiększona” [Kamiński 1802]. Estreicher podaje, że Kamiński po raz pierwszy opublikował tę gramatykę w Płocku w 1798 r. (wznowienie tego pierwszego wydania miało ukazać się w 1799 r. w Warszawie) [Estreicher], ale *Centralny Katalog Poloników XVII–XVIII wieku* Biblioteki Narodowej w Warszawie nie rejestruje takich edycji [CKP]. Pierwsze znane wydanie pochodzi z 1802 r.

⁶ Najważniejsze informacje biograficzne wskazałem tu za opracowaniem: [Michalski 1964–1965].

⁷ „Autor tego skrótu [de Wailly] pisał (dosł. pracował) dla Francuzów: moim zamiarem było pisać (dosł. pracować) dla Polaków. Dlatego musiałem usunąć z jego dzieła szczegóły, które mogły się przydać tylko Francuzom, i dodać spostrzeżenia i uwagi na temat tych zagadnień, w obrębie których Polacy najczęściej popełniają błędy (...). Dokonałem również pewnych przerw (…). Te usunięcia, uzupełnienia i przeróbki niczego jednak nie zmieniają w naturze samego dzieła (...)” [tłum. – M.J.].

⁸ Mam tu na myśli pierwsze wydania poszczególnych części gramatyki: *Gramatyka dla szkół narodowych. Gramatyka na klasę I* (1778), *Gramatyka dla szkół narodowych na klasę II* (1780), *Gramatyka dla szkół narodowych na klasę III* (1781), *Układ gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągniony* (1785). Dzieła te omawia Monika Kresa [2014].

był on też autorem wielu nowych terminów” [Decyk-Zięba 2020: 65]⁹. Na jego gramatyce wzorowali się późniejsi autorzy nie tylko gramatyk języka polskiego, ale też gramatyk języków obcych pisanych po polsku [Decyk-Zięba 2020: 66].

Zatem na podstawie przedmowy do *Krótkiego zbioru...* można wnioskować, że Kamiński wprowadził do tekstu de Wailly’ego pewne modyfikacje¹⁰, ale, jak sam zaznaczył, nie zmieniają one w zasadniczy sposób istoty francuskiego oryginału. W niniejszym artykule przypisuję Kamińskiemu wyłącznie rolę tłumacza terminologii gramatycznej, ponieważ celem moich badań jest zanalizowanie wybranych polskich terminów używanych w dziele, takich, które wydają się istotne dla ówczesnej polskiej refleksji metajęzykowej¹¹. Spróbuję jednocześnie przyrzeć się jego deklaracji wyrażonej w przedmowie i ustalić, do jakiego stopnia posługiwał się on, jako tłumacz, nowymi terminami wprowadzonymi przez Kopczyńskiego w „gramatyce narodowej”¹². Aby porównać terminologię stosowaną przez tych dwóch oraz innych ówczesnych i wcześniejszych gramatyków, skorzystam z aktualnej bazy opracowywanego obecnie *Słownika historycznego terminów gramatycznych* [SHTG]¹³. W tym miejscu warto odnotować, że w literaturze przedmiotu brakuje prac na temat *Krótkiego zbioru...* Znajdujemy jedynie nieliczne wzmianki (głównie bibliograficzne), jak np. w cennym artykule Anny Nikliborc poświęconym podręcznikom języka francuskiego publikowanym w XVIII-wiecznej Polsce [Nikliborc 1961: 172–173, 153].

Przed przystąpieniem do analizy wskażę jeszcze, w jaki sposób de Wailly (i zarazem Kamiński) rozumie samą gramatykę. Posłuży mi to *de facto* nie tylko do podkreślenia preskryptywnego charakteru omawianego dzieła

⁹ Teresa Skubalanka [1959: 21] stwierdziła, że Kopczyński używał ponad dwustu nowych terminów.

¹⁰ Warto nadmienić, że Kamiński dołączył do omawianej edycji również kilka dialogów zaczerpniętych z dzieła pt. *L’Ami des enfants* (1782–1783), którego autorem jest Arnauld Berquin.

¹¹ Odpowiadające im w tym dziele nazwy francuskie będą wskazywane w nawiasach, ale nie będą analizowane; dodatkowym komentarzem zostaną opatrzone jedynie te z nich, które we współczesnym języku francuskim mają inne znaczenie.

¹² Oczywiście nie wszystkie terminy mógł Kamiński przejąć od Kopczyńskiego, ponieważ ten ostatni opisywał w swojej gramatyce polszczyznę, a nie język francuski. Słowotwórcze omówienie sposobów tworzenia nowych terminów przez Kopczyńskiego przedstawiła T. Skubalanka [1959: 24–27]. Por. też: Koronczewski [1961: 43–44].

¹³ Wszystkie informacje dotyczące pierwszych poświadczeń polskich terminów gramatycznych podaję w niniejszym artykule na podstawie bazy SHTG. Mam świadomość, że liczba źródeł objętych analizą w *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* nie może być pełna, z czego wynika, że wskazywanie pierwszych poświadczeń terminów jest do pewnego stopnia przybliżone. Jednocześnie sędzę, że nie dysponujemy obecnie lepszym niż SHTG źródłem do badań nad dawną terminologią gramatyczną.

(jak zostało wyżej wspomniane), ale również do zasygnalizowania pewnej innej kwestii. Definicja gramatyki w *Krótkim zbiorze...* brzmi następująco¹⁴:

La GRAMMAIRE est un choix méthodique d'observations sur le bon usage; c'est-à-dire, sur la manière, dont les personnes bien élevées et les bons auteurs ont coutume de parler et d'écrire [s. 8].

GRAMATYKA jest zbiorem porządnym uwag nad dobrym zwyczajem, to jest nad sposobem, którym osoby dobrze wychowane, i dobrzy Pisarze zwykli mówić i pisać [s. 9].

Okazuje się, że taką francuską definicję gramatyki podaje de Wailly nie w swoim paryskim *Abrégé de la grammaire...* [de Wailly 1759: 1], ale w *Principes généraux et particuliers...* [de Wailly 1770: 45]. W *Abrégé...* znajduje się bowiem jedynie sformułowanie: „La Grammaire est l'art de parler et d'écrire correctement” [de Wailly 1759: 1]¹⁵. Można zatem postawić pytanie, czy Kamiński, przygotowując swój przekład, rzeczywiście skorzystał z *Abrégé...* de Wailly'ego czy jednak tylko (również?) z jego *Principes généraux...* (rozwiązanie tej kwestii mogłoby stanowić przedmiot odrębnych badań).

2. Polska terminologia gramatyczna w *Krótkim zbiorze...*

2.1. Fonetyka i ortografia

Pod względem ilościowym terminologia fonetyczna i ortograficzna w omawianym dziele jest dość skromna. Podobnie jak w wielu innych ówczesnych gramatykach języka francuskiego i polskiego brak w *Krótkim zbiorze...* wyrazistego odróżnienia liter od głosek, o czym świadczą np. następujące fragmenty:

- Do pisania używa się **głosek** [s. 9; podkreśl. – M.J.].
- **Głoski** się dziela na samogłoski i na spółgłoski [s. 9; podkreśl. – M.J.].

Wieloznaczne terminy *głoska* (lettre¹⁶), *samogłoska* (voyelle) i *spółgłoska* (consonne), mogą zatem odnosić się tu zarówno do pojęć fonetycznych, jak i ortograficznych. W obrębie samogłosek zostały wyróżnione *samogłoski*

¹⁴ Chcąc przedstawić dwujęzyczny charakter omawianej publikacji, wskazuję tu zarówno tekst francuski, jak i polski. Dalej jednakże, cytując fragmenty dzieła, uwzględniam w większości wypadków wyłącznie tekst polski (z wyjątkiem dwóch cytatów stanowiących wyliczenie francuskich terminów gramatycznych odpowiadających polskim – jednego w pkt 2.2. i jednego w pkt 2.3.).

¹⁵ „Gramatyka jest sztuką mówienia i pisania poprawnie” [tłum. – M.J.].

¹⁶ W ówczesnej francuskiej terminologii gramatycznej *lettre* mogło oznaczać literę i głoskę (zob. np. w czwartym wydaniu *Dictionnaire de l'Académie française* z 1762 r. [DAF]).

dlugie (voyelles longues) i *samogłoski krótkie* (voyelles brèves) [s. 12–13] (brak natomiast podziału spółgłosek).

Osobno przedstawiona została francuska samogłoska *e*, która jednoznacznie opisywana jest tylko pod względem fonetycznym; oto jej cztery typy [s. 10–13]:

- *e ciche* (e muet) – „ma brzmienie przytłumione, i mało znaczne” [s. 11], jak np. we fr. *sage* (‘mądry’);
- *e ściśnione* (e fermé) – „wymawia się ustami prawie zamkniętymi” [s. 11], jak np. we fr. *vérité* (‘prawda’);
- *e otwarte* (e ouvert) – „aby je dobrze wymówić, trzeba roztworzyć zęby” [s. 13], jak np. we fr. *succès* (‘sukces’);
- *e średnie* (e moyen¹⁷) – „wymawia się otwarciem ust większym, niżeli na *é* ściśnione, lecz mniejszym, niż na *è* otwarte” [s. 13], jak np. w pierwszym *e* we fr. *belle*.

Spośród wskazanych powyżej określeń nazwy *głoska*, *samogłoska*, *samogłoska długa*, *samogłoska krótka* zostały do polskiej gramatyki wprowadzone przez Kopczyńskiego¹⁸. Z kolei pozostałe albo były używane przed opublikowaniem „gramatyki narodowej” (*e ściśnione*, *e otwarte*, *spółgłoska*), albo jako pierwszy mógł zastosować je dopiero Kamiński (*e ciche*, *e średnie*).

Jeśli chodzi o znaki stosowane w *pisowni* (orthographe) [s. 380–381], to w *Krótkim zbiorze...* podane są m.in. takie terminy:

- *znamiona nadgłoskowe* (accents): *znamię prawe* (accent aigu), *znamię lewe* (accent grave) oraz *daszek* (accent circonflexe) [s. 384–385]
- *rozdzielnik* (tréma) [s. 388–389]
- *odcinek* (apostrophe) [s. 390–391]
- *cedylka* (cédille) [s. 388–389].

Nazwy *znamiona* (‘akcenty’), *znamię prawe*, *znamię lewe*, *rozdzielnik*, *odcinek*, *pisownia* zostały po raz pierwszy zanotowane przez Kopczyńskiego, natomiast *daszek* był używany już na początku XVIII w. Określenie *nadgłoskowe* (przy *znamionach*), a także termin *cedylka*, pochodzą najprawdopodobniej od Kamińskiego. Ostatnia z wymienionych nazw opisywana jest w *Krótkim zbiorze...* następująco:

Kiedy *c* (...) ma brzmieć jak *s*, piszą je tym kształtem, *ç*, co się nazywa *Cedylką* [s. 389, 391], np. *façade* [‘fasada’; s. 390].

Warto tu dodać, że termin *cedylka* został przez Kamińskiego utworzony na podstawie zmodyfikowanej formy pisemnej francuskiego etymonu (*cédille*), do której dołączył on polski sufix *-ka*.

¹⁷ Współcześnie ten typ nie jest we francuszczyźnie wyodrębniany.

¹⁸ Należy dodać, że terminów *długi* oraz *krótki* w odniesieniu do konkretnych samogłosek używano wcześniej, np. *długie a* (druga poł. XVII w.), *długie i* (druga poł. XVI w.), *krótkie a* (XV w.).

2.2. Morfologia

Jak już wspominałem, terminologia z tego zakresu jest w *Krótkim zbiorze...* obszerna, dlatego wskażę tu jedynie najważniejsze przykłady, takie, które z jednej strony uzmysłowią duży wpływ nazewnictwa stosowanego przez Kopczyńskiego na decyzje terminologiczne Kamińskiego, a z drugiej, pozwolą spojrzeć na tego ostatniego jako na gramatyka tworzącego własne, trafne terminy.

Wzorem wcześniejszych gramatyk de Wailly (i w ślad za nim Kamiński) wyodrębnia dziewięć części mowy, których nazwy są następujące:

Les mots (...) sont: le *Nom*, l'*Article*, le *Pronom*, le *Verbe*, le *Participe*, la *Préposition*, l'*Adverbe*, la *Conjonction*, et l'*Interjection* [s. 14].

Wyrazy (...) są: *Imię*, *Przedimek*, *Zaimek*, *Słowo*, *Imiestów*, *Przyimek*, *Przysłówek*, *Spójnik*, i *Wykrzyknik* [s. 15].

W obrębie większości tych części mowy podawane są w dziele dalsze podziały, jak dla przykładu *imię* (nom) dzieli się na *rzeczowne* lub inaczej *rzeczownik* (substantif), *przymiotne* lub inaczej *przymiotnik* (adjectif) [s. 14–19] oraz *liczbowe* (nom de nombre) [s. 28–29]. *Zaimki* (pronoms) [s. 44–45] zostały podzielone na kilka typów, jak np. *zaimki dzierżawcze* (pronoms possessifs) [s. 46–47] czy *zaimki względne* (pronoms relatifs) [s. 50–51].

Wiele z wymienionych tu polskich terminów zostało wprowadzonych dopiero przez Kopczyńskiego (*rzeczownik*, *imię rzeczowne*, *przymiotnik*, *imię przymiotne*, *imię liczbowe*¹⁹, *przedimek*, *imiestów*, *przyimek*, *spójnik*, *wykrzyknik*), od którego przejął je Kamiński. Z kolei określenia *imię*, *zaimek*, *słowo*, *przysłówek*, były używane przez gramatyków przed Kopczyńskim, a nazwy *zaimek dzierżawczy*, *zaimek względny* zanotowano po roku 1785²⁰.

Wśród kategorii morfologicznych nominalnych zostały przez de Wailly'ego, a za nim Kamińskiego, wskazane:

- a) *rodzaj* (genre) *męski* (masculin) oraz *żeński* (féminin) [s. 22–23]
- b) *liczba* (nombre) *pojedyncza* (singulier) oraz *mnoga* (pluriel) [s. 22–23]²¹
- c) *stopnie porównywania* (degrés de comparaison): *równy* (positif), *wyższy* (comparatif), *najwyższy* (superlatif) [s. 30–31].

¹⁹ W gramatykach przed Kopczyńskim jako: *imię liczebne*, *imię liczalne*, *imię liczbiane* [SHTG].

²⁰ Po raz pierwszy w *Gramatyce dla Polaków chcących się uczyć angielskiego języka* Juliana Antonowicza (1788).

²¹ Kategoria *liczby* została też odnotowana przy kategoriach werbalnych [s. 64–65].

Niezwykle istotny jest tu fakt, że imionom lub/i rodzajnikom nie przypisano kategorii przypadku (innymi słowy nie deklinowano ich) tak jak w wielu innych wydawanych wcześniej gramatykach języka francuskiego²²:

Ponieważ imiona francuskie nie odmieniają zakończeń, nie masz przypadków w naszym języku. My wyrażamy przymkami, a nade wszystko *de* i *à*, względy, które Polacy wyrażają różnymi zakończeniami swoich imion [s. 25, 27].

Równocześnie powyższy cytat można by uznać za XVIII-wieczną charakterystykę polszczyzny i francuszczyzny jako dwóch odmiennych morfologicznie języków, dziś określanych mianem syntetycznych (polski) lub analitycznych (francuski), ponieważ mowa jest o tym, że funkcję polskich *zakończeń* ('końcówek fleksyjnych') pełnią w języku francuskim *przymki*. Natomiast kategoria przypadku ma w omawianej gramatyce, co istotne, interpretację syntaktyczną (zob. 2.3.).

Jeśli zaś chodzi o kategorie werbalne, to Kamiński, tak jak de Wailly, wyodrębnia przede wszystkim *tryb* (mode) i *czas* (temps) [s. 64–65]²³. Są cztery tryby: *bezokoliczny* (infinitif), *oznajmujący* (indicatif), *rozkazujący* (impératif), *łączący* (conjonctif)²⁴ [s. 64–65], do których (oprócz rozkazującego) w rozbudowanym modelu koniugacji (*czasowanie, koniugacja* [s. 63]) zostały przypisane poszczególne czasy. Dla przykładu wskażę tu najważniejsze nazwy czasów trybu oznajmującego wraz z przykładami podanymi w *Krótkim zbiorze...* [s. 68–75, 92–95]:

- *teraźniejszy bezwzględny* (présent absolu)²⁵ – *j'aime*
- *niedokonany, czyli teraźniejszy względny* (imparfait ou présent relatif)²⁶ – *j'aimais*
- *dokonany pewny* (parfait défini)²⁷ – *j'aimai*
- *dokonany niepewny* (parfait indéfini)²⁸ – *j'ai aimé*
- *dokonany poprzedni* (parfait antérieur)²⁹ – *j'eus aimé*
- *zaprzyszły* (plus-que-parfait) – *j'avais aimé*
- *przyszły niezłożony* (futur simple) – *j'aimerai*
- *przyszły złożony* (futur composé)³⁰ – *j'aurai aimé*
- *warunkowy teraźniejszy* (conditionnel présent) – *j'aimerais*
- *warunkowy przeszły* (conditionnel passé) – *j'aurais aimé*.

²² Np. w *Principes généraux et raisonnés de la grammaire française...*, których autorem jest Pierre Restaut (pierwsze wydanie: 1730; wiele wznowień).

²³ Pomijam tu *osobę* (personne) i *liczbę* (nombre) [s. 64–65].

²⁴ Wspólcz. *subjonctif*.

²⁵ Wspólcz. *présent* ('teraźniejszy').

²⁶ Wspólcz. *imparfait* ('niedokonany').

²⁷ Wspólcz. *passé simple* ('przeszły prosty').

²⁸ Wspólcz. *passé composé* ('przeszły złożony').

²⁹ Wspólcz. *passé antérieur* ('przeszły uprzedni').

³⁰ Wspólcz. *futur antérieur* ('przyszły uprzedni').

Jak wynika z powyższego zestawienia, de Wailly wśród francuskich czasów wyróżnia dzisiejsze tryby warunkowe (podobnie jak we wcześniejszych gramatykach francuszczyzny), a także – w ślad za gramatyką Gabriela Girarda pt. *Les vrais principes de la langue française...* z 1747 r. [zob. Fournier 2013, 3.1.1., online] – dwa czasy terażniejsze, które w przekładzie Kamińskiego definiowane są zgodnie z oryginałem następująco:

Teraźniejszy bezwzględny znaczy, iż jaka rzecz jest albo się dzieje rzeczywiście, albo częstotliwie (...). *Niedokonany* czyli *teraźniejszy względny* znaczy czynność, jakoby obecną w czasie, kiedy się insza czynność [działa] [s. 71].

Wymienione powyżej polskie nazwy czasów, mające postać kalk, pochodzą w większości, co należy podkreślić, od Kamińskiego. Wzorował się on jedynie w niewielkim stopniu na terminologii wprowadzonej przez Kopczyńskiego, od którego przejął terminy takie, jak *czas zaprzeszyły* czy odnoszące się do czasów przymiotniki *dokonany*, *niedokonany*³¹. Określenia podane przez Kamińskiego nie tylko trafnie odpowiadają ich francuskim ekwiwalentom, ale również są nowatorskie na tle dotychczasowej terminologii z tego zakresu [zob. Jakubczyk, w druku].

Warto też zwrócić uwagę na fakt, że w *Krótkim zbiorze...* imiesłowy raz rozumiane są jako części mowy, a raz jako czasy trybu bezokolicznego [np. s. 68–69]. Wyróżnione zostały [s. 60–61]: *imiesłowy bierne* albo *przeszłe* (participes passifs, participes passés)³², a także *imiesłowy czynne* albo *teraźniejsze*, nazywane też *imiesłowami osobliwymi* (participes actifs, participes présents, gérondifs)³³. Trzeba zaznaczyć, że również same nazwy imiesłowów nie są w dziele stosowane konsekwentnie [zob. np. s. 69]³⁴.

Ponadto w omawianym dziele wprawdzie jeszcze nie mówi się o kategorii strony, ale, podobnie jak w innych ówczesnych gramatykach, dzieli się *słowa* (verbes) na trzy gatunki: *słowa czynne* (verbes actifs), *słowa bierne* (verbes passifs) oraz *słowa nijakie* (verbes neutres³⁵) [s. 54–55].

³¹ Ogólne nazwy czasów (*czas*, *czas terażniejszy*, *czas przeszły*, *czas przyszły*), a także terminy *czas terażniejszy warunkowy*, *czas warunkowy przeszły*, były używane przed Kopczyńskim. Z kolei *czas przyszły niezłożony* występuje w gramatyce angielskiej J. Antonowicza (1788).

³² Współcz. *participe passé* (odpowiednik polskiego imiesłowu przymiotnikowego biernego).

³³ Współcz. *participe présent* (odpowiednik polskiego imiesłowu przymiotnikowego czynnego) oraz *gérondif* (odpowiednik polskiego imiesłowu przysłówkowego współczesnego).

³⁴ Terminy *imiesłów bierny*, *czynny*, *osobliwy* pochodzą od Kopczyńskiego. Zaś nazwy *imiesłów przeszły*, *teraźniejszy* zostały pierwszy raz poświadczone w gramatyce angielskiej Antonowicza (1788).

³⁵ „*Słowo nijakie* wyraża tylko stan przedmiotu [= podmiotu – przyp. M.J.]: nie znaczy ani czynności spełnionej, ani czynności odebranej od Przedmiotu (...) – *Myszę, więc jestem*” [s. 55, 57].

Niektóre ze wskazanych wyżej terminów powiązanych z kategoriami morfologicznymi zostały po raz pierwszy w polskiej gramatyce zastosowane przez Kopczyńskiego, od którego przejął je Kamiński (*rodzaj żeński, liczba mnoga, stopień równy, stopień wyższy, tryb* oraz jego cztery podtypy, *czasownik*, a także *słowo czynne, bierne, nijakie*). Z kolei inne były używane przed wydaniem „gramatyki narodowej” (*rodzaj męski, rodzaj, liczba pojedyncza, liczba, stopień najwyższy, przypadek, czas, koniugacja*).

2.3. Składnia

De Wailly (i za nim Kamiński), opisując *składnię* (syntaxe) [s. 194–195], najwięcej miejsca poświęca kwestiom użycia poszczególnych części mowy, a także kategorii morfologicznych (przede wszystkim czasów i trybów)³⁶. Omawia je w odniesieniu do kilku istotnych terminów, takich jak m.in.: *zgoda* (accord) [s. 194–195], *rząd* (régime) [s. 186–187] oraz *szyk wyrazów* czy *szykowanie wyrazów* (arrangement des mots³⁷) [s. 194–195, 338–339]. Zaznacza [s. 184–187], że ważne dla zrozumienia rozważań syntaktycznych zawartych w jego dziele są, jak powiedzielibyśmy dziś, dwie funkcje, które wyrazy mogą pełnić w *zdaniu* (phrase) [s. 182–183]. Chodzi tu o podmiot oraz dwa typy dopełnienia (bliższe i dalsze)³⁸:

- *Przedmiot*, czyli *Przypadek pierwszy* – „le sujet ou le nominatif” [s. 54–55, zob. też: s. 186–187].
- *Rząd niezłożony*, czyli *przypadek czwarty* – „le régime simple ou l'accusatif” [s. 56–57], „jest wyraz, który zawisł od słowa, i który może odpowiedzieć na pytanie *kogo? co?*” [s. 57], „ogranicza znaczenie słowa bez przyimka” [s. 189].
- *Rząd złożony* – „le régime composé” [s. 190], „ściśnia znaczenie imienia lub słowa za pośrednictwem jakiego Przyimka” [s. 191].

Jak z tego wynika, przypadki są tutaj terminami syntaktycznymi, co zostanie zobrazowane poniższym stwierdzeniem:

Le Régime simple repond à l'Accusatif; le régime composé au Génitif, au Datif, ou à l'Ablatif des Latins et des Polonais [s. 192].

Rząd niezłożony odpowiada *Przypadkowi czwartemu*; Rząd złożony, *Przypadkowi drugiemu, trzeciemu*, albo *szóstemu* Łacinników i Polaków [s. 193].

Zatem podmiotowi został przypisany mianownik, dopełnieniu bliższemu – biernik, a dopełnieniu dalszemu – kolejno: dopełniacz, celownik oraz

³⁶ Jak pisze Jerzy Podracki [2007: 41], „materiał ten, w dużej części niemający nic wspólnego ze składnią, umieszczano od najdawniejszych czasów w partiach syntaktycznych podręczników”.

³⁷ Wspólcz. *ordre des mots*.

³⁸ Brak w tym kontekście informacji o orzeczeniu.

odpowiednik łacińskiego ablatywu. Mowa jest ponadto o jeszcze jednym przypadku, który można powiązać ze zdaniami wykrzyknikowymi (wołacz):

Przypadek piąty [vocatif – s. 186], jest wyraz, przez który obracamy mowę do osoby, albo do rzeczy (...) – *Odpowiedzcie* Nieba i Morza, *i ty* Ziemió *mów!* [s. 187].

Spośród wskazanych terminów składniowych od Kopczyńskiego pochodzą w *Krótkim zbiorze...* następujące: *składnia*, *zgoda*, *szykowanie*, a także nazwy przypadków (typu *przypadek pierwszy*), przy czym należy zaznaczyć, że te ostatnie nie mają w „gramatyce narodowej” takiej charakterystyki składniowej, jaka została przedstawiona wyżej (odniesienie przypadków do części zdania stanowi zatem *novum*). Z kolei określenia: *rząd*, *szyk*, *zdanie*, używane były przed Kopczyńskim. Natomiast od Kamińskiego pochodzą terminy: *przedmiot*, *rząd niezłożony*, *rząd złożony*, wraz z towarzyszącą im refleksją (wynikającą oczywiście z francuskiego tekstu de Wailly'ego), której brakowało u Kopczyńskiego³⁹. Ten stan był następstwem tego, że XVIII-wieczna polska nauka o składni nie podejmowała jeszcze takich zagadnień; wyjątek stanowi tu nowatorska pod tym względem *Snadna, gruntowna, obszerna gramatyka francuska...* Stanisława Nałęcza-Moszczeńskiego, opublikowana w 1774 r. w Gdańsku [zob. Jakubczyk, w druku].

2.4. Interpunkcja

Odrębny fragment *Krótkiego zbioru...* został poświęcony *odkreślaniu wyrazów* (punctuation) [s. 394–395], czyli interpunkcji. Dość szczegółowo omówiono tu sześć podstawowych znaków interpunkcyjnych, których nazwy są następujące: *przecinek* (virgule), *kropka* (point), *średnik* (point avec la virgule⁴⁰), *dwukropek* (deux points), *znak pytania* (point interrogatif⁴¹), *znak podziwienia* lub *wykrzyknienia* (point admiratif ou exclamatif⁴²) [s. 394–395]. Natomiast cztery pozostałe znaki zostały jedynie wymienione wraz z informacją, że „praktyka da poznać ich użycie” [s. 401]: *nawias* (parenthèse), *cudzysłów* (guillemet), *odsyłacz* (renvoi), *znaki opuszczenia* (points d'omission) [s. 400–401]. Większość polskich nazw znaków interpunkcyjnych zaczerpnął Kamiński od Kopczyńskiego (oprócz *kropki*, *znaku pytania* oraz *znaku podziwienia* lub *wykrzyknienia*, które były używane

³⁹ Zakres refleksji składniowej u Kopczyńskiego omawia J. Podracki [2007; zob. zwłaszcza ss. 19–20, 79–80].

⁴⁰ Wspólcz. *point-virgule*.

⁴¹ Wspólcz. *point d'interrogation*.

⁴² Wspólcz. *point d'exclamation*.

przez wcześniejszych gramatyków). Jedynie *znaki opuszczenia* są terminem notowanym po raz pierwszy w omawianym dziele.

O ile terminologia interpunkcyjna w *Krótkim zbiorze...* nie różni się znacznie od tej, która została przedstawiona w „gramatyce narodowej”, o tyle tym, co istotnie odróżnia obydwie dzieła, jest sposób, w jaki scharakteryzowano w nich znaki przestankowe. Kopczyński opisuje je bowiem jeszcze głównie tylko prozodycznie [Podracki 2007: 256–257], a Kamieński – już wyłącznie syntaktycznie (chodzi tu, przypomnijmy, o sześć znaków podstawowych), co jest oczywiście uzależnione od tekstu napisanego przez de Wailly’ego. Oto kilka przykładów:

- Przecinek przedziela (...) różne części zdania (...) [s. 397].
- *Śrzednik* kładzie się po zdaniu mającym po sobie inne dependujące od pierwszego [s. 397].

Warto w tym kontekście zaznaczyć, że dotychczas uznawano, że zmiana rozumienia funkcji znaków interpunkcyjnych w polskich gramatykach nastąpiła dopiero w XIX w. [Foremniak 2014: 139]. Wówczas „interpunkcja retoryczno-intonacyjna obowiązująca przez stulecia i oparta na zasadach łacińskich przekształca się stopniowo w interpunkcję determinowaną przez składnię” [Foremniak 2014: 139]. Tymczasem przekład przygotowany przez Kamieńskiego pozwala tę cezurę przesunąć, jeśli chodzi o polskie piśmiennictwo, na lata 90. XVIII w.⁴³ (raz jeszcze podkreślmy jednak, że ten nowatorski polskojęzyczny opis znaków przestankowych wynika wprost z francuskiego tekstu gramatyki de Wailly’ego).

3. Podsumowanie

Na podstawie w sumie około stu wybranych polskich terminów gramatycznych, które zostały omówione w tym artykule, można wyciągnąć kilka wniosków:

- a) edycja przygotowana przez Kamieńskiego stanowi nowoczesną gramatykę zawierającą najnowsze ówczesne polskie nazewnictwo gramatyczne. Kamieński był bowiem faktycznie wierny terminom skodyfikowanym w „gramatyce narodowej”⁴⁴;

⁴³ Już we wspomnianej wyżej (2.3.) gramatyce S. Nałęcz-Moszczeńskiego (1774) znajdujemy zarówno prozodyczną, jak i syntaktyczną charakterystykę znaków interpunkcyjnych [zob. Jakubczyk, w druku], ale nie wyłącznie syntaktyczną jak u Kamieńskiego.

⁴⁴ Jak się wstępnie zorientowałem, podobnie w jego własnej gramatyce [Kamieński 1802] większość polskich terminów pochodzi od Kopczyńskiego.

- b) Kamiński przejął od Kopczyńskiego zarówno terminy, które zostały po raz pierwszy zarejestrowane w jego „gramatyce narodowej” (np. *spójnik*), jak i takie, których Kopczyński używał, wzorując się na wcześniejszych gramatykach (np. *słowo*);
- c) nie wszystkie terminy pochodzą w omawianym dziele od Kopczyńskiego. Autorem niektórych z nich (w sumie nielicznych) jest sam Kamiński – jest to terminologia odnosząca się do zjawisk językowych charakterystycznych dla języka francuskiego, nieobecnych w polszczyźnie. Są to zatem polskie ekwiwalenty nazw francuskich czasów, a także określenia z zakresu ortografii (*cedylka, nadgłoskowy*) oraz fonetyki (*e ciche, e średnie*);
- d) ogólnie rzecz biorąc, polską terminologię w omawianym dziele można uznać za wykrystalizowaną, niezawierającą efemerycznych neologizmów. Ponadto, co istotne, niewiele jest tu synonimów terminów, po które tak chętnie sięgali autorzy wcześniejszych gramatyk i słowników opublikowanych w Polsce (o czym przekonuje materiał zgromadzony w bazie *Słownika historycznego terminów gramatycznych* [SHTG]).

Poza samą terminologią na uwagę zasługują w *Krótkim zbiorze...* niektóre nowatorsko opracowane zagadnienia z zakresu składni i interpunkcji, w zasadzie niepodejmowane w innych polskojęzycznych publikacjach gramatycznych z XVIII w. Jak bowiem zostało wykazane, w pełni syntaktyczny opis interpunkcji został wprowadzony do polskiego piśmiennictwa lingwistycznego najpewniej właśnie przez Kamińskiego (dotąd uważało się, że opis taki kształtował się w ciągu XIX w.). Ponadto niezwykle rzadko pisano wówczas po polsku o częściach zdania, a zatem uwzględnienie w *Krótkim zbiorze...* zagadnień dotyczących podmiotu i dopełnień warte jest podkreślenia. Można na tej podstawie również wnioskować, że materiał zawarty w XVIII-wiecznych gramatykach języka francuskiego opublikowanych po polsku (wciąż w niewielkim stopniu przez lingwistów zbadanych) ma szansę zmodyfikować dotychczasowe ustalenia i zarazem przynieść nową wiedzę z zakresu historii językoznawstwa w okresie przednaukowym.

Literatura⁴⁵

Źródła

DAF = *Dictionnaire de l'Académie française en ligne*, <https://www.dictionnaire-academie.fr>
 Kamiński K. (1802): *Gramatyka albo pierwsze początki języka francuskiego*. Edycja druga powiększona. Warszawa, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/621747/display/Default>.

⁴⁵ Wszystkie publikacje dostępne w wersji elektronicznej konsultowano od 14 do 16 kwietnia 2023 r., a także od 1 do 3 sierpnia 2023 r.

- Krótki zbiór...* = Wailly F. de (1792): *Abrégé de la grammaire française de M. de Wailly* = *Krótki zbiór gramatyki francuskiej Pana Wailly*. Przekład K. Kamiński. Warszawa, <https://polona.pl/item/abrege-de-la-grammaire-francoise-de-m-de-wailly-krotki-zbior-grammatyki-francuzkiej,MTM0MTA1NDA3>.
- SHTG = Decyk-Zięba W. et al. (red.) (w opracowaniu): *Słownik historyczny terminów gramatycznych online*, <https://shtg.uw.edu.pl/>
- Wailly F. de (1759): *Abrégé de la grammaire française*. Paris, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k82627s>.
- Wailly F. de. (1770): *Principes généraux et particuliers de la langue française...*, sixième édition. Paris, <https://books.google.pl/books?id=wAxbAAAAcAAJ>.

Pozostałe prace

- Blanco X., Bogacki K. (2014): *Introduction à l'histoire de la langue française*. Bellaterra.
- CKP = Biblioteka Narodowa (1970): *Centralny Katalog Poloników XVII–XVIII wieku*. Warszawa, https://polona.pl/card_catalogs/centralny-katalog-polonikow-xvii-xviii-wiek,ODYzODk5MTg/.
- Decyk-Zięba W. (2020): *O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej*. „Poradnik Językowy” 5, s. 60–75.
- Estreicher = Estreicher K. (online): *Bibliografia XIX wieku*. [W:] *Elektroniczna baza bibliografii Estreichera*, <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/>.
- Foremniak K. (2014): *O sztuce przestankowania w Polsce i we Włoszech. Rozwój normy interpunkcyjnej od XVI wieku do współczesności*. Warszawa.
- Fournier J.-M. (2013): *Histoire des théories du temps dans les grammaires françaises*, nouvelle édition. Lyon, <http://books.openedition.org/enseditions/4724>.
- Jakubczyk M. (w druku): *Polska terminologia gramatyczna w podręcznikach do nauki języka francuskiego (Duchênebillot, Malicki, Nałęcz-Moszczeński)*.
- Koronczewski A. (1961): *Polska terminologia gramatyczna*. Warszawa.
- Kresa M. (2014): *Onufry Kopczyński: „Grammatyka dla szkół narodowych”*. [W:] *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*. Red. W. Decyk-Zięba et al., <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/162>.
- Michalski J. (1964–1965): *Kamiński Kajetan*. [W:] *Polski słownik biograficzny*. T. XI. Wrocław, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/kajetan-kamienski>.
- Nikliborc A. (1961): *Les manuels du français publiés en Pologne au XVIIIe siècle*. „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 3, s. 151–178.
- Podracki J. (2007): *Konstrukcje złożone w gramatykach języka polskiego (rys historyczny)*. Warszawa.
- Skubalanka T. (1959): *Stanowisko O. Kopczyńskiego wobec nowotworów językowych*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia Polska” 1(2), s. 3–50, <https://kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=20489>.